

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Кота Сергія Івановича
«Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та
культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України**

Національні культурні цінності уособлюють у матеріальній формі історичну пам'ять народу і відіграють велику роль у відродженні його духовних традицій, формуванні самоідентифікації та спільної історичної пам'яті. Успадкована від минулих століть величезна культурна спадщина має бути передана наступним поколінням, допомагати виховувати та єднати їх навколо спільних ідеалів та цінностей. Проблема збереження та повноцінного використання національного культурного надбання існувала в минулих періодах історії України і залишається актуальною в умовах сучасної української держави. І питання втрат національних культурних цінностей, їх повернення та реституції займають у ній надзвичайно вагомe місце.

Протягом тривалого періоду історія України, на якій зросло і чимало наших сучасних співвітчизників, подавалася на основі штампів та ідеологем радянського комуністичного режиму й приховувала правдиву історію вітчизняної культури. Подолання наслідків тих ідеологічних обмежень та стандартних пропагандистських кліше для української історичної науки є важливим завданням, вирішення якого зміцнює фундамент до духовного відродження народу. У цьому контексті необхідно досліджувати долю культурних цінностей України на різних історичних етапах, протягом яких мали місце болючі втрати наших національних культурних надбань, відбувалась еволюція засобів, форм і методів боротьби за їх повернення, намагання забезпечити їх збереження для майбутніх поколінь, української і світової культури.

Одним із досліджень, що забезпечують такі знання, є праця С. І. Кота, який зосередив увагу на сфері повернення і реституції культурних цінностей

в Україні, обравши період у межах ХХ – початку ХХІ ст. У контексті висловленого вище, запропонована здобувачем тема дослідження, безумовно, є актуальною і науково значущою. Слід відзначити також відсутність в історіографії праць, які б на прикладі такого великого хронологічного періоду системно розкривали заявлену проблематику. Новизна докторської дисертації С. І. Кота полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняній історіографії здійснено концептуальну постановку та комплексне висвітлення динаміки розвитку процесів, пов'язаних з питанням повернення і реституції культурних цінностей, визначено їх головні складові. Попередники дисертанта в основному фрагментарно розглядали у своїх працях окремі сегменти цього питання в рамках вузьких хронологічних періодів, або переважно на рівні висвітлення певних конкретних епізодів та подій, роботу зі збереження культурних цінностей окремих відомих діячів.

Цінним у дисертації є те, що автор аргументовано довів, що у ХХ – на початку ХХІ ст. мали місце не лише втрати українських культурних цінностей, відбулося формування стійкої суспільної ідеї повернення втрачених культурних цінностей, яка набула справжнього розмаху під час боротьби за державну незалежність і стала одним з вагомих факторів українського національного піднесення, формування внутрішньої та зовнішньої політики на державному рівні. Безперечним здобутком дисертації стало поглиблення змістового наповнення історії повернення і реституції культурних цінностей, збереження пам'яток в Україні, обґрунтоване визначення проблем, актуальних і в наш час.

Дисертація підготовлена у зв'язку з плановими науковими темами Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України «Наукова каталогізація об'єктів історико-культурної спадщини (на матеріалах "Зводу пам'яток історії та культури України"): Автономна Республіка Крим, Вінницька область» (РК 0113U002038); «Інформаційно-ресурсний потенціал історико-культурної спадщини України: дослідження,

систематизація, проблеми збереження» (РК 0116U002026); «Культурна спадщина України в умовах суспільно-політичних та економічних трансформацій: стан, проблеми, перспективи» (РК 0119U001031).

Сформульовані автором актуальність теми, мета, завдання, об'єкт, предмет дослідження, хронологічні та територіальні рамки не викликають зауважень. Зокрема, він поставив за мету «здійснення комплексного історичного аналізу питань втрат, повернення та реституції культурних цінностей, їх ролі і місця у політичному та культурному житті України у ХХ – на початку ХХІ ст. на тлі глобальних тенденцій міжнародного культурного співробітництва у даній сфері» (с. 10). Відповідно, визначене широке коло завдань об'єктивно кореспондує з поставленою метою та відображає як процес повернення та реституції культурних цінностей на різних історичних етапах у рамках визначених хронологічних і географічних рамок, але й через дуже детальне структурування наявного матеріалу, розгалужену горизонтальну структуру його виявів у конкретних історичних обставинах.

Структура дисертації підпорядкована меті і завданням дослідження, вона побудована за проблемно-хронологічним принципом, що дало змогу автору показати еволюцію питання повернення і реституції культурних цінностей України від витоків формування відповідної суспільної ідеї через окремий досвід її реалізації в різних історичних умовах до формування цілісної державної політики у цій сфері. Автором обґрунтовано наукову новизну і практичне значення результатів дисертаційної роботи.

У першому розділі проаналізовано стан наукової розробки теми, основні концептуальні підходи вчених до з'ясування специфіки теоретичних питань та конкретно-історичних аспектів теми, рівень розробки окремих аспектів проблеми на всіх етапах її вивчення фахівцями у різних галузях наук. С. І. Кот старанно опрацював попередній історіографічний доробок, що містить різноманітні наукові матеріали. Слід зазначити, що у цьому розділі та по тексту роботи в цілому відчувається повага автора до праці попередників та сучасних колег, коли він намагається, щоб жоден внесок у дослідження

даної проблематики не лишився непоміченим. Дисертант дійшов доречного висновку, що існуюча історіографічна база надає можливість всебічного та повноцінного розкриття проблемних питань заявленої теми і є для цього фундаментальною основою. Разом з тим він аргументовано зазначає, що досі відсутні узагальнюючі комплексні ґрунтовні праці, які б висвітлювали цю тему на широкому тлі та на системному рівні (с. 41–42).

Джерельну базу дослідження складає велике коло документів і матеріалів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу. До них належать архівні матеріали центральних державних, обласних і відомчих архівів, архівів і фондів музеїв та бібліотек, зарубіжних архівів, бібліотек та наукових установ, друквані видання матеріалів з історії української культури, опубліковані законодавчі акти та нормативно-правові документи в галузі повернення і реституції культурних цінностей та охорони пам'яток у цілому, періодичні видання, речові та зображувальні джерела. Ґрунтовний аналіз джерел дав змогу дисертанту повністю розкрити досліджувану тему (с. 37–40).

Дослідження спирається на методи багатьох соціогуманітарних наук, що забезпечило основу для об'єктивного і глибокого аналізу матеріалу та обґрунтованості обраних дисертантом мети, завдань і висновків. Характерною особливістю роботи є її насиченість конкретним фактичним матеріалом, який лежить в основі висновків та рекомендацій, а також сотнями прізвищ безпосередніх учасників історичних подій, пов'язаних з проблемою повернення та реституції культурних цінностей (як у позитивному, так і в негативному сенсі), що максимально наблизило реконструкцію історичного процесу до відображення сторінок минулого реального життя суспільства.

Комплекс теоретичних питань розглядається у другому розділі дисертації. Змістовним є детальний аналіз поняттєво-термінологічного апарату дослідження, зокрема дефініцій та змісту таких базових термінів, як «культурні цінності» (с. 43–66), «незаконно вивезені культурні цінності»

(с. 67–83), «повернення культурних цінностей» (с. 84–90), «реституція культурних цінностей» (с. 91–102).

Автором на широкому фактичному та теоретичному матеріалі показано, що процеси, пов'язані з поверненням та реституцією культурних цінностей, у своїй основі мають глибинні рушійні сили та причини, які нерозривно пов'язані з усвідомленням особливої ролі культурних цінностей у загальному цивілізаційному розвитку людства, для окремих держав та націй, етнічних та соціальних спільнот або груп. Це багато в чому формує політику різних держав, спрямовану на захист національних культурних цінностей, заходи щодо їх повернення та реституції. Цікавим є аналіз спроб західної історіографії пояснити ці тенденції на теоретичному рівні, у тому числі через концепцію «культурного імперіалізму», «культурного націоналізму» та «інтернаціоналізму культурних цінностей» у їх протистоянні (с. 139–145). При розгляді проблем реституції культурних цінностей, втрачених або переміщених внаслідок Другої світової війни, С. І. Кот обґрунтовує наявність новітніх глобальних тенденцій у цій сфері, які він називає «новою реституцією» порівняно з «класичним повоєнним процесом реституції культурних цінностей», які, на його думку, проявилися у вимогах сучасної Німеччини та ряду інших країн, її колишніх союзників у роки війни, повернути культурні цінності, переміщені з території колишнього Третього рейху країнами-переможцями наприкінці війни та у перші повоєнні роки, спробах окремих країн отримати культурні цінності, які залишилися на територіях, що відійшли до інших держав внаслідок післявоєнної зміни кордонів, а також у широкій кампанії щодо повернення культурних цінностей, які були втрачені внаслідок дискримінаційної політики нацистського режиму та Голокосту єврейського населення європейських країн (с. 155–161).

Основна частина дослідження побудована на величезному за обсягом фактичному матеріалі, що дало змогу різнопланово висвітлити різні аспекти

втратах, повернення та реституції культурних цінностей України протягом ХХ – початку ХХІ ст.

Третій розділ «Витоки державної політики повернення в Україну культурних надбань у період Української революції 1917–1921 рр.» присвячений розгляду широкої картини втрат культурних цінностей України в період її бездержавного розвитку як передумови для виникнення в українському суспільстві ідеї розпочати боротьбу за їх повернення в Україну. При цьому автором вперше в українській історіографії в окремий структурний підрозділ виокремлено детально структуровану і насичену ретельно зібраними фактами характеристику втрат культурних цінностей України в період Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. (с. 197–217). Автор показує, як в добу Української Центральної Ради та, згодом, Української Держави почали формуватися і поступово кристалізувалися основні принципи державної політики щодо повернення втрачених реліквій, опрацьовувалися базові підходи та конкретні списки предметів культури, на які претендувала Україна у переговорах із РРФСР у 1917–1918 рр.

Питання нових втрат культурних цінностей та спроб їх повернення в умовах встановлення на значній території України комуністичного режиму висвітлюються у четвертому розділі роботи. Автор оригінально класифікував ключові фактори розграбування національних культурних надбань радянською владою, навівши великий та показовий фактичний матеріал про вилучення церковних цінностей під час масової кампанії 1922 р. та в наступні роки (с. 268–273), продажу музейних фондів за кордон (с. 276–284), адміністративному вилученню архівних, музейних та бібліотечних цінностей для передачі у всесоюзні установи (с. 290–292), неповерненню цінних пам'яток культури, наданих з України до Москви та Ленінграду (с. 293–305). У розділі узагальнюються дані про перші громадські ініціативи щодо повернення втрачених культурних цінностей, які були ініційовані українськими науковцями та діячами культури, переговори між УСРР та

РСФРР щодо обміну музейними цінностями в рамках Паритетної комісії на початку 1930-х років, участь України в реалізації умов Ризького мирного договору 1921 р. щодо реституції культурних цінностей. Очевидну цінність мають наведені автором на підставі архівних документів конкретні дані про предмети старовини і мистецтва, які були предметом таких переговорів. Наприклад, виникає можливість на сучасному етапі відновити попередметний список археологічних знахідок і унікальних скарбів, козацьких клейнодів, які у 1930–1932 рр. вдалося повернути в Україну з Росії, щоб прослідкувати їх подальшу долю (с. 330–347).

У п'ятому розділі «Друга світова війна: переміщення і втрати культурних цінностей України» автор розглядає стан культурних цінностей України напередодні Другої світової війни, обставини їх переміщення та знищення під час радянської евакуації українських музейних, архівних та бібліотечних фондів у тиллові райони СРСР та на окупованій нацистською Німеччиною і її союзниками території. У процесі дослідження С. І. Кот вніс особливо багато уточнень щодо долі музейних цінностей напередодні та в роки війни. Він розпочав аргументовану дискусію щодо загальної кількості музейних установ України станом на 1941 р. у бік її відчутного збільшення (с. 376–381) та щодо реальних втрат музейних фондів України внаслідок війни, спростовуючи усталені дотепер уявлення про них (за даними автора лише по 32 музеях України в територіальних межах 1941 р. було втрачено 1 111 176 од. зб., а разом з музеями АР Крим і м. Севастополь ці втрати сягають 1 143 716 од. зб., с. 563).

Питання повернення та реституція культурних цінностей в Україну після Другої світової війни висвітлюються у розділі 6. Він складається з п'яти підрозділів. Детально розглядаються міжнародно-правові засади повоєнного реституційного процесу, перші кроки з розшуку втрачених архівних, музейних і бібліотечних фондів ще під час наступу радянських військ, місце культурних цінностей України у «великій європейській реституції» 1945–1948 рр. (за характеристикою автора), обставини передання урядом СРСР у

великих масштабах культурних цінностей з України до Польщі та НДР у перші повоєнні роки та у 1950-х –1980-х роках, вивезення з України культурних цінностей до російських установ, спроби української громадськості розшукувати та повертати втрачені в роки війни реліквії, проблема так званих «трофейних фондів», які у повоєнні роки опинилися на території України. Розділ насичений новим для української історіографії фактичним та аналітичним матеріалом за всіма зазначеними позиціями.

Сьомий розділ «Повернення та реституції національних культурних надбань у незалежній Україні: досвід, проблеми, перспективи» складається з двох підрозділів. Автором аналізується процес формування нормативно-правової бази та створення необхідних організаційних структур як вияви державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей. На широкому фактичному матеріалі висвітлюється практичний досвід реалізації державної політики в галузі повернення та реституції культурних цінностей. При цьому, слід окремо відзначити, що поряд з характеристикою діяльності спеціальних уповноважених органів у цій сфері, які діяли на різних етапах (Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України), автор вперше акцентує увагу на внеску українських архівістів, установ Національної академії наук України, конкретних вчених у повернення в Україну визначних надбань культури, аналізує досвід співпраці у цій сфері громадських організацій з українськими архівами, бібліотеками та музеями (с. 781–793).

Восьмий розділ присвячений розгляду особливостей двосторонньої співпраці України у сфері повернення та реституції культурних цінностей з такими державами, як Російська Федерація, Федеративна Республіка Німеччина, Республіка Польща, Королівство Нідерланди та Угорська Республіка. Аналізуються договірні засади такої співпраці, протоколи засідань двосторонніх комісій (у випадках, коли їх було створено), набутий

практичний досвід. Водночас автор критично оцінює як політику інших держав щодо України, так і недоліки, на його погляд, позиції української сторони на відповідних переговорах. Слід зазначити, що при цьому питання українсько-угорських переговорів у цій сфері розглядаються вперше в історіографії (с. 910–913).

Висновки дисертаційного дослідження відповідають меті й завданням праці та її змісту. Основні положення дисертації висвітлено у 45 публікаціях, в тому числі монографії, яка представлена до захисту як дисертаційне дослідження (82, 88 др. арк.), 7 інших монографічних виданнях, розділах у колективних монографіях, збірниках документів, каталозі-альбомі, 20 статтях у провідних фахових журналах та наукових збірниках, 6 публікаціях у виданнях іноземних держав, 11 матеріалах, які додатково висвітлюють тему дослідження. Зміст автореферату розкриває основні положення дисертації.

Сам дисертант провів колосальну роботу і особисто брав участь у процесах реституції музейних цінностей, тому його величезний особистий внесок у цю справу важко перебільшити. Водночас, коли автор обирає такий складний об'єкт дослідження і великий хронологічний період, де співіснують різні соціальні процеси та політичні системи, конкретно-історичні обставини, а також задіяні різні держави, не можна уникнути **деяких недоліків та дискусійних питань**.

1. На нашу думку, було б важливим конкретизувати у висновках специфічні особливості історичного періоду, його етапів та зв'язок з вирішенням окресленої автором дисертації проблеми. Автор частково це зробив у першому висновку, але можна було розширити за рахунок поєднання або зняття поняттєвого аспекту висновків 3 та 4, де пропонуються загальноновизнані поняття, які вже протягом багатьох років розглядалися в спеціальних дослідженнях і є у науковому ужитку (автор сам визнав, що він лише приєднався до них), що дасть змогу йому коректно розкрити предмет дослідження.

2. Історіографія питання надзвичайна широка, при бажанні її можна розширювати і надалі. Але в дисертації бракує згадок про деякі публікації, конкретно присвячені питанням реституції та повернення культурних цінностей в галузі архівної спадщини, наприклад, Марії Кулініч, Павла Білаша, а також і Геннадія Боряка, хоча деякі праці Геннадія Боряка й згадуються. Зокрема праця Марії Кулініч «Архівна україніка: історія повернення, типологія, джерельно-інформаційне значення (1991–2014 рр.)» розкриває також діяльність Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон (2000–2011 рр.) та міжурядових комісій у галузі архівних джерел пошуку, виявлення, вивчення та передання в Україну національної культурної спадщини.

3. На мою думку, треба було б ґрунтовніше проаналізувати й досвід обговорення моделей реституції та конкретний внесок авторитетних зарубіжних учених США, Німеччини, Польщі, бо вони були спрямовані власне на розвиток співпраці з Україною у питаннях реституції. Зокрема ґрунтовніше окреслити особливий внесок Патриції Грімстед та Вольфганга Айхведе. До речі, останній, знаний вчений, був помітною, якщо не центральною, фігурою організації та обґрунтування моделей повернення культурних цінностей з Німеччини і сам доклав багато зусиль до їх повернення як акту справедливості, до того ж він був головним редактором журналу, присвяченого цій темі. Він також був керівником так званого Бременського проєкту. Але посилання на його праці практично відсутні, а наявні носять, на жаль, вторинний характер. Хоча одна робота у співавторстві з Ульріке Хартунг є у списку літератури. А також цитата з його тексту в монографії П. Грімстед, яка не була нами знайдена на вказаній сторінці, хоча В. Айхведе вичерпно присутній в її списку літератури.

4. Під час користування публіцистичними джерелами, зокрема газетними публікаціями журналістів, бажано перевіряти інформацію на її достовірність. Користування такими джерелами, зокрема, журналістськими статтями, іноді призводить до того, що у книжці подається невірна

інформація. Наприклад, інформація про крадіжку стародруку «Апостола» Івана Федорова з фондів НБУВ, де вказується, що це – найстаріша збережена книга, створена на території України 1574 р., хоча насправді її було створено в Москві. Про це також офіційно заявлялося в українській пресі. До речі, ця книга повернута у фонди НБУВ завдяки успішній операції СБУ (с. 767).

5. Важливою була б й оцінка ефективності роботи комісій, служб, департаментів та причин певного «замороження» процесу обміну культурними цінностями в останні роки. Мені, як експерту з питань повернення культурних цінностей України з Польщі та Німеччини, важливо було в дисертації побачити цей аспект у більш розгорнутому форматі. Передусім, це стосується багаторічного обговорення претензій німецької сторони, яка також провела значну роботу зі встановлення походження та законності переміщення культурних цінностей Німеччини. У цьому аспекті доцільно було б серед причин неефективності зазначеного процесу назвати й те, що в законодавстві, передусім архівному та бібліотечному, відсутній механізм вилучення з обліку державних установ трофейних матеріалів, які є культурним надбанням і належать до національного архівного та бібліотечного фондів. Як автор правильно вказав, вони закріплені відповідним законодавством у галузі культури як надбання України і не підлягають вилученню, навіть якщо достеменно доведено їх трофейне походження. Доведення – це теж дуже проблемне питання, оскільки частіше відсутні документи про походження та є обставини свідомого закріплення багатьох цінностей в обліковому апараті вже під час формування правового поля незалежності України.

6. Автором розкрито катастрофічну картину втрат та правовий супровід проблеми. Тому важливо було б спеціально зупинитися на експертній складовій питання. Доведення походження – надзвичайно гостра проблема. Пошук інформації та підготовка документів є складною роботою кваліфікованих експертів. На жаль, проблема доведення походження та права власності існує. Вона потребує значного фінансування як на пошуки, так і на

офіційні експертні бази даних, про які неодноразово заявляло Міністерство культури України. До речі, наявність штампів ще не гарантує прямого походження. Раритет міг переходити від одного власника до іншого. Зазвичай для багатьох раритетів не залишилося описів та інших облікових документів, що є звичайним явищем для періоду 20–30-х років. У той період було багато націоналізовано культурних цінностей, але їх не встигли поставити на облік. До того ж ускладнена процедура погодження міністерств і відомств, рішення Верховної Ради та багато інших бюрократичних перешкод. Крім того, слід враховувати ще і стійкість уявлень в українському суспільстві про справедливість компенсаторної політики.

Для архівів та бібліотек був знайдений компромісний вихід у створенні спільних цифрових ресурсів – інтелектуальне повернення, передусім у галузі документальної спадщини. Це також колосальна робота комісій та установ. Не просто акт цифрового копіювання та обміну копіями, він має ґрунтовну наукову мету. Прикладом є співпраця ЛННБ України ім. В. Стефаника із польськими установами – Бібліотекою Народовою та Закладом Оссолінеум, про що згадує і сам автор. Мова про архів Наукове товариство ім. Шевченка, який опинився у Польщі, і немає перспектив його фізичного повернення, хоча є усі правові засади.

7. Можна було б ширше розкрити діяльність сучасних міжурядових комісій, хоча частково це й показано, зокрема й змішаної українсько-німецької, а також назвати урядовців та відомих учених, експертів, які обговорювали різні дискусійні питання, які в дисертації не згадані, та набували досвіду роботи в комісіях. Так, представники української та німецької сторін провели 12 офіційних зустрічей, що були присвячені культурним цінностям, переміщеним під час та внаслідок Другої світової війни, де постійно працювали члени комісій та експерти Г. Боряк (архівна складова), Л. Дубровіна (бібліотечна складова), О. Живкова (музейна складова), тимчасово залучалися голови архівної служби та низка інших експертів, відомих вчених, директори музеїв, архівів та бібліотек, їх

заступники, окремі спеціалісти, яких також можна було б назвати, як і голів цих комісій – заступників міністрів культури. А також німецьких членів Комісії. З цієї позиції розділи, присвячені першому етапу – й 1917–1921 рр. та 20-м рокам ХХ ст. виглядають ґрунтовніше. До речі, у засіданні останньої комісії брав участь і сам автор. Важливо було б згадати й дискусію на спільному німецько-українському колоквиумі з нагоди повернення Грамоти із Софійської збірки 2018 р., де були присутні експерти, тим більше, що вона опублікована.

8. Деякі недоліки стосуються використання термінів. Наприклад, у сучасній українській мові краще користуватися терміном *поняттєвий*, а не *понятійний* апарат. Певним недоліком можна вважати недостатню увагу до уніфікації термінів та назв установ. Наприклад, НБУВ як Національна наукова бібліотека імені В. І. Вернадського НАН України (с. 733), хоча зустрічалися і коректні назви.

Однак вказані окремі недоліки не знижують високий науковий рівень дисертаційної роботи. Дисертація є завершеною і самостійною працею, за своїм науковим рівнем, актуальністю, новизною, теоретичним значенням і практичним внеском відповідає «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її автор – Кот Сергій Іванович – цілком заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

**Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
генеральний директор Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського**

Л. А. Дубровіна

